

## ПОЛІТИЧНИЙ ЕКСТРЕМІЗМ В СИСТЕМІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

*Исследуется политический экстремизм через призму его влияния на права и свободы человека в демократических обществах. В статье также анализируется обратное влияние прав и свобод на политический экстремизм.*

**Ключевые слова:** *политический экстремизм, права и свободы человека и гражданина, политическая система.*

*An author explores political extremism through the prism of his influence on rights and freedoms of man in democratic societies. In the article analysed to reverse influence of rights and freedoms on political extremism.*

**Key words:** *political extremism, human rights, political system, normative acts.*

У суспільній свідомості політичний екстремізм сприймається, по-перше, як метод діяльності, що несе виключно негативне змістовне навантаження. По-друге, міжнародний досвід демонструє активне використання у боротьбі з екстремізмом поліцейських методів впливу, які, так звані «побічним наслідком» обмежують права людини і громадянина. І, по-третє, в Україні стають традиційними заяви про застосування опонентами екстремістських методів впливу. По-суті, українському суспільству нав'язується думка про те, що політичні противники діють незаконними методами.

Якщо виходити з природи екстремізму та необхідності захисту прав людини, то можна погодитись з тим, що вони є антонімами по відношенню один до одного. Так, аксіоматичною є теза про те, що реалізація прав однієї людини в демократичному суспільстві обмежена правами іншої. Зокрема, В.Гюго стверджував що «Розуміння права розвиває усвідомлення обов'язку. Загальний закон – це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого»<sup>1</sup>. Це твердження вказує на те, що права людини в демократичному суспільстві стали наслідком певного компромісу, домовленостей, вироблення правил співжиття для членів одного суспільства. В той же час, саме визначення поняття «екстремізм» передбачає схильність до крайніх поглядів та засобів у досягненні цілей<sup>2</sup>. І саме крайні методи екстремізму вказують на те, що він апріорі відкидає можливість компромісу, оскільки передбачає дії протилежні домовленостям як методам.

На несумісність екстремізму з можливістю повноцінного забезпечення прав людини вказують і його фактичні наслідки: руйнування соціальних структур, зростання антисоціальних явищ, збіднення значної частини населення, економічна і соціальна криза, послаблення державної влади та дискримінацію її інститутів, занепад виконавчої дисципліни, загострення почуття пригнічення національної гідності тощо<sup>3</sup>.

Це дає підстави стверджувати, що екстремізм призводить до звуження прав людини або ж – до фіктивного їх забезпечення. Адже, по-перше, його прояви безпосередньо обмежують певні права людини – право на вільне волевиявлення, на

---

© ПЕТРЕНКО Богдан Миколайович – помічник-консультант Голови Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин Верховної Ради України

народовладдя, національні та соціальні права. Зростання напруги в суспільстві може стимулювати й найвищі прояви екстремізму – тероризм, який загрожує базовому, з точки зору біологічної сутності, людському праву – праву на життя. По-друге, зростання соціальної напруги, що супроводжує активізацію політичного екстремізму, деформує основи соціальної, економічної та політичної структури суспільства, тобто, – базу для реалізації прав людини. По-третє, екстремізм «за» породжує екстремізм «проти». Неспроможність унеможливити крайні методи, які застосовує в політиці одна сила, породжує адекватну реакцію з боку її опонентів.

Так, багато дослідників сходяться в тому, що ескалації екстремізму в Україні сприяє ціла низка чинників. По-перше, низький соціально-економічний рівень розвитку, який сьогодні ускладнюється наслідками світової фінансової кризи та неспроможністю влади зменшити його вплив, що призвело до падіння життєвого рівня значної частини населення<sup>4</sup>. По-друге, відсутність цілісної політичної культури, що призвело до того що на політичні процеси більшою мірою впливають амбіції політичних лідерів, ніж політичні традиції та правові норми. По-третє, неспроможність захисту від інформаційного впливу, як внутрішнього, так і зовнішнього, де відбувається спекуляція на окремих темах, зокрема, переслідування опозиції чи пригнічення національних прав.

Але, не зважаючи на це, переважна більшість екстремістських проявів в Україні мали ознаки театральних дій, метою яких був лише зовнішній (символічний) ефект. Зокрема, під час акцій «Україна без Кучми» чи «Помаранчевої революції» в суспільній свідомості хоча й нарощувались очікування проявів екстремізму, однак, якщо не брати до уваги провокації, на практиці в широких масштабах їх не застосовували.

Тобто, на політичні процеси в Україні більшою мірою впливає не реальний, а символічний екстремізм, який застосовується для мобілізації електорату або дискредитації опонентів. Для суспільств, в яких відсутні або деформовані об'єднуючі принципи, це є дієвим засобом забезпечення доцентрових тенденцій. «Міф про екстремістське стоїть в ряду інших охоронних міфів, за допомогою яких у різні історичні періоди зберігається пильність і впевненість і правильності своїх дій і думок для величезного числа політиків, журналістів і господарок»<sup>5</sup>.

Свого часу, така загроза – тобто, міф про поширення екстремізму в Україні, сприяв мобілізації населення для реалізації права на самоствердження нації. Так, не зважаючи на підтримку в березні 1991 р. рішення про перебування України в оновленому Союзі РСР, в грудні того ж року, після путчу в Москві, переважна більшість населення підтримала проголошення незалежності.

В умовах стабільного суспільства, методи політичного екстремізму, вже виходячи з визначення, визнаються девіантним типом поведінки, тобто таким, що суперечить офіційно проголошеним чи тим, що практично склались суспільним цінностям. Але, слід враховувати й те, що норми, які регулюють діяльність суспільства, часто не відповідають новим викликам та потребам. І, зважаючи на обов'язковість їх виконання, вони можуть призвести до негативних соціальних наслідків<sup>6</sup>. Зважаючи на те що політична еліта в традиційних суспільствах має консервативний та замкнений характер, перед народом постає необхідність застосування всієї повноти своєї влади, в тому числі й використовуючи екстремістські методи.

В конституційних проектах, що розроблялись в 1991-1993 рр., була передбачена норма, яка дозволяла народові застосувати всі можливі важелі для захисту

своїх прав. Так, ст. 12 проекту Конституції України 1993 р. вказувала: *«Громадяни України мають право чинити опір і перепони будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації української державності, демократичного конституційного ладу, встановленого цією Конституцією, порушення територіальної цілісності чи чинить дії, спрямовані на захоплення державної влади»*<sup>7</sup>.

Тобто, можуть існувати ситуації, коли лише екстремізм виступає єдиним шляхом до розширення чи збереження прав людини. «У випадку, якщо будь-яка форма урядування стає пагубною для цих цілей (життя, свобода і прагнення до щастя), народ має право змінити або скасувати її і заснувати новий уряд, який буде заснований на тих принципах і формах організації влади, які, як йому уявляються, найкращим способом забезпечать людям безпеку і щастя»<sup>8</sup>.

З одного боку, не всі дослідники екстремізму погоджуються з тим, що екстремізм є дієвим засобом боротьби за розширення прав людини. Зокрема, вказується такий аргумент: «будь-який екстремізм тому і є екстремізмом, бо спрямований на встановлення такої політичної системи, яка не визнає існування опонентів»<sup>9</sup>, тобто, права, які захищаються чи встановлюються екстремістськими методами витісняють інші. Але, з іншого боку, під час вивчення цього питання необхідно звернутись до Декларації прав людини, в якій стверджується, що «права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення»<sup>10</sup>.

Самі ж екстремістські методи встановлення тих чи інших прав мають різне змістовне навантаження залежно від включеності дослідника в ці процеси та політичного режиму. Так, «те, що тоталітарна держава вважає за екстремізм (наприклад, боротьба за права людини) при демократії лише вітається»<sup>11</sup>. Багатогранність підходів до цього поняття стало причиною того, що не існує загальноприйнятого точного, насамперед, правового визначення поняття «політичний екстремізм»<sup>12</sup>. Відповідно, є підстави для того, щоб ознаки екстремізму нав'язувати будь-якому опозиційному рухові, який здійснює своє право на свободу поведінки чи думки в нестандартний спосіб.

В цьому розумінні позиціонується ще одна важливий напрямок в цій темі – це боротьба з екстремізмом як засіб захисту прав людини. Як показує досвід, першою реакцією державної влади після проявів екстремізму є обмеження певних прав людини та громадянина. Причому, йдеться про обмеження другорядних прав для реалізації базових – насамперед, права на життя та особисту безпеку.

В ході реалізації політики захисту від екстремізму чи упередження його проявів виникає одна суттєва проблема – поправлення прав, застосування необґрунтованих методів захисту з боку держави, які по суті є протиправними. Наприклад, обмежуються право на притулок для біженців, свобода слова, думки, переконань, свобода об'єднань, презумпція невинності, приватне життя. Прикладом цього є наслідки подій 11 вересня 2001 року, після яких поліцейські функції держав були посилені саме за рахунок обмеження прав людини.

Такі наслідки мають ще одну специфічну особливість – використання боротьби з екстремізмом цілеспрямовано для посилення силової блоку державної влади, що досягається шляхом обмеження прав. В цьому випадку суб'єктами використовується або акції символічного екстремізму або перебільшення впливу реального екстремізму.

Разом з правами, символічний екстремізм покликаний обмежити й сили, які виступають в їх захист – насамперед, опозиційні. Як правило, для цього передба-

чаються два шляхи – або разові провокації, як під час подій 9 березня 2001 року в Україні, які призвели до позиціонування в громадській думці опозиційних сил як екстремістських організацій та, в результаті – завершення антипрезидентської кампанії. Для постійного обмеження прав опозиції, створюється відповідне нормально-правове підґрунтя. Зокрема саме таким характеризують діючий в Російській Федерації Закон «Про боротьбу з екстремізмом»<sup>13</sup>.

Сьогодні легітимність обмеження прав людини під час боротьби з екстремізмом визнається більшою частиною світової спільноти. Таким чином, незалежно від того чи мала боротьба з екстремізмом антидемократичну цілеспрямованість, чи дійсно мала на меті захист базових прав людини, відбувається встановлення поліцейської ролі держави, легітимація посилення державного апарату примусу, в тому числі і щодо обмежень прав певних соціальних, національних релігійних чи інших груп.

Таким чином, встановлюючи можливість обмеження прав людини, необхідно визнати чіткі правові рамки, які не може переходити інститут легального насилля (держави чи міждержавний союз). В цьому розумінні доцільно було б переглянути не лише внутрішньонаціональні, але й міжнародні акти. Бо, з одного боку, якщо не закріпити можливості тимчасового обмеження прав у визначених межах, то не виключено, що боротьба з екстремізмом може вилитись в заперечення всіх демократичних прав та свобод людини. З іншого, вимоги жорсткого урядування заради безпеки можуть мати наслідком повернення до тоталітарних методів, що досить поширено на пострадянському просторі.

Фактично, екстремізм є методом для домінування якогось з таких прав, що раніше в конкретному суспільстві принижувались, або не виконувались. Наприклад: права націй на самовизначення з одного боку і дотримання територіальної цілісності держави з іншого; протистояння свободи поведінки в ліберальних суспільствах із соціальною рівністю в так званих соціалістичних. При цьому, більшість з прав, що відстоюються екстремістськими організаціями, гарантовані міжнародними правовими актами, що, по суті, легітимує цю екстремістську організацію серед прихильників тих ідей, за які вона виступає. Для усунення цього, а відповідно – й зменшення рівня символічної підтримки для екстремістів, виникає необхідність змінити підходи щодо правового забезпечення прав та свобод людини. На сьогодні нагальним є не проста їх декларація в міжнародних чи національних нормативно-правових актах, а – встановлення чіткої ієрархії між ними. Однак, для цього необхідна воля низки міжнародних політичних гравців, на яку не варто сподіватись, бо вони самі зацікавлені в неоднозначних підходах до трактовки прав людини, їх дисгармонізації для легалізації власних екстремістських дій.

Крім того, власні особливості співвідношення екстремізму і прав людини має й українська політична система. Чинником, який гальмував, з одного боку, розширення прав людини, а з іншого – ескалацію політичного екстремізму була прорадянська бюрократія, закритий стан політичної еліти, захист ними переважно власних прав. Як наслідок, в українських громадян (в носіїв суверенітету) набув поширення політичний нігілізм та соціальна інертність.

Але, сьогодні різними політичними силами актуалізується питання забезпечення всіх прав, що гарантуються Конституцією. І в цій ситуації саме від політичної еліти залежатиме вибір подальшого розвитку суспільства: або поступове набрання окремим правами їх реального змісту, або – подальше формальне розширення прав (наприклад, соціальних) без встановлення дієвих механізмів. І в ос-

танньому випадку, повне «блокування всіх сподівань», може призвести до неконтрольованого спалаху агресії деморалізованого соціуму<sup>14</sup>.

Таким чином, розвиток соціальних відносин в суспільстві формує певні цілісні системи – політичну, правову, систему прав та обов'язків тощо. Екстремізм, хоча й може мати підґрунтям захист національних, економічних чи інших прав, деформує взаємозалежність між іншими правами та обов'язками, чим призводить до руйнування цілісності всієї системи. Відтак, реалізація прав людини, яка на практиці здійснювалась до проявів екстремістської активності, може бути відстрочена на невизначений термін – до включення в систему нових прав та свобод, або ж, у випадку кардинальних змін – до формування нової системи.

Застосування політичного екстремізму має глибокі символічні наслідки – зокрема, розмивання моральних кордонів та деформація політичної культури. В свою чергу, відсутність стримуючих чинників в суспільстві сприяє поширенню екстремістської діяльності, в тому числі – з кардинально протилежними, а відповідно – деструктивними для політичної системи та людських прав цілями.

При чому, на відміну від політичної системи, для якої прояви політичного екстремізму можуть мати мобілізуюче значення, екстремізм для системи прав і свобод в найближчій перспективі є деформуючим чинником, не залежно від того чи має він внутрішньо- або зовнішньосистемне походження, чи є він реальним або символічним. А його наслідки в довгостроковій перспективі багато в чому залежать не стільки від проголошених ним цілей, скільки від ефективності їх впровадження та сили традицій і норм політичної культури, що існують в суспільстві.

1. *Курило Т.В.* Еволюція прав людини [Електронний ресурс] // Науковий вісник Львівського національного інституту внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – Режим доступ до матеріалу: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nvlduvsv/2008\\_2/08ktv1pl.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvsv/2008_2/08ktv1pl.pdf)  
 2. Екстремізм // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. – 2-е вид., доп. і переробл. – К., 2004. – С. 181. 3. *Остроухов В.* Ісламістський релігійний екстремізм та ваххабізм // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 133–142. 4. Екстремізм. – С. 181. 5. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи: Монографія / За ред. В.С. Крисаченка. – К., 2004. – С. 534. 6. *Зайналабидов А.С.* Политический экстремизм и его профилактика у студенческой молодежи дона / А.С.Зайналабидов, В.В.Черноус [Електронний ресурс] // Приложение к «Южнороссийскому обозрению». – 2003. – № 2. – Режим доступу до матеріалу: [http://ippk.edu.mhost.ru/elibrary/elibrary/appendix/app\\_02/app\\_02\\_01.htm](http://ippk.edu.mhost.ru/elibrary/elibrary/appendix/app_02/app_02_01.htm) 7. Проект Конституції України внесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України / В редакції від 27 травня 1993 р. (с. 195-264) // Конституція незалежної України: [в 3 кн.] / Під заг. ред. С. Головатого. – К., 1995: Кн. I: Документи, коментарі, статті – 398 с. 8. Декларация независимости США: 4 июля 1776 г. // Международные акты о правах человека: Сборник документов / Состав.: Карташкин В.А., Лукашева Е.А.]. – М., 2002. – С. 20–22. 9. *Краснов М.А.* Политический экстремизм и права человека: Лекция // Веб-сайт «Terra Legis» – Режим доступу до матеріалу: [http://www.terralegis.org/terra/lek/lek\\_1.html](http://www.terralegis.org/terra/lek/lek_1.html) 10. Всеобщая декларация прав человека: Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) от 10 декаб. 1948 г.: Сборник документов / Состав.: Карташкин В.А., Лукашева Е.А. – М., 2002. – С. 38–43. 11. *Краснов М.А.* Цит. работа. 12. *Остроухов В.* Цит. праця. 13. *Гарифуллина Н.* Закон о политическом экстремизме: кляп для оппозиции [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Русское Восресенье» – Режим доступу до матеріалу: <http://www.voskres.ru/interview/iluhin.htm> 14. *Ольшанский Д.В.* Психология масс. – СПб., 2001. – С. 66.